

אין זאת כי טרוף טורף...

זיוה שמיר

על "האפרוח העשירי" מאת נתן אלתרמן

■ צירתו הראשונה של אלתרמן לילדים שראתה אור בספר - הלא היא מעשיית האפרוח העשירי שיצאה בימים אלה במהדורה מחודשת בהוצאת הקיבוץ המאוחד בלוויית איורים צבעוניים ומשובבי עין מאת דני קרמן - יצאה בפעם הראשונה בחוברת צנומה בת 13 עמודים בהוצאת מחברות לספרות (תל אביב תש"ג), בלוויית איורי חרט בשחור-לבן מאת אריה גבון. זוהי מעשייה מחורזת על "ביצה שלא נולדה", או ליתר דיוק, על ביצה שנוקקה לעזרת האב הביולוגי, או לעזרת האב שבשמים, כדי שתצא אל אוויר העולם ואל אורו. גיבורה האנטי הרואי הוא אפרוח קטן, המקופל בקליפתו, וחש - ולא בלי צדק - שהוריו-מולידיו שכחוהו בקרן חשכה. בבהלה הגובלת בהיסטריה, הוא מבקש בכל כוחו להעיר ולעורר, לפרוץ החוצה, להיחלץ מן הביצה ולהצטרף אל אחיו ואל בני דודיו האפרוחים, המשתתפים בהכנות לקראת ראש-השנה. דא עקא, אף שהוא מכה במקור וחובט בכנפיו בכל עוז, הוא אינו מצליח להבקיע דרך החוצה ולהחיש את קץ הבלהות. לבסוף, באה לו הישועה, והוא מצליח לצאת מן המצרים במועד, תרתי משמע. הוא יוצא אל אוויר העולם ואל אורו רגע לפני כניסת החג, ספק בעזרת אביו, ספק בעזרת האב שבשמים. ברקע הדברים מהבהבת אפשרות נוספת, שגם אותה אין אלתרמן האגרונום והמהנדס החקלאי פוסל על הסף: אפשר שאפרוחנו בקע מן הביצה "סתם" משום שסוף סוף קשרה השעה, ותקופת הדגירה הגיעה לסיימה הטבעי.

המעשייה, שעיקרה מאבק איתנים פסיכולוגי, המתחולל בקרבו של עובר חסר-תודעה-כביכול, מתחילה ab ovo, תרתי משמע: "בִּבְיֻצָּה יוֹשֵׁב אֶפְרָח / קֶטֶן-מְקוֹר וְצָהוּב-נוֹצָה,

/ הוא מְכָה בְּמִקְוֹרוֹ, אֶךְ / אין מְפֹלֵט לוֹ וּמוֹצָא". גוזל גוזל ואומלל זה, הכלוא בין הקירות, מבכה את מר גורלו ("רַע לִי, רַע, / הַדִּירָה / אֶפְלָה הִיא וְצָרָה"); הוא חובט את ראשו בקיר, ומשתגע ממצוקת המחנק ומן החשש המנקר בו שמא לא יצליח לצאת מכלאו מבעוד מועד. הוא בטוח שהביצה שבתוכה הוא נתון היא ביצה מיוחדת, שלעולם לא תיבקע, ושהוא יישאר לנצח נצחים גֶּפֶל שלא יזכה ליום הולדת, תרתי משמע ("הָאֶפְרָח מְשֻׁתָּע / אֶת רֹאשׁוֹ בְּקִיר חוֹבֵט... / אֵי אֶפְשָׁר לְהִתְבַּקֵּעַ / אֵי אֶפְשָׁר לְהוֹלִיד! [...] אִם אֶהְיֶה פֹה לְעוֹלָם / לֹא יִהְיֶה לִי יוֹם הַלֵּדָת!..."). אף שטרם בקע מן הביצה, הוא מרחיק ראות, ומתגלה כבעל ידע ומודעות מפותחים: ידוע לו שהעולם גדול, ושכולם יש בו מרחב מְחִיָּה, וכי רק הוא לבדו כלוא באין מושיע. הוא שומע את הנעשה מחוץ לכותלי הביצה, אך גם רואה ויודע (השד יודע איך?) שבת דודו מתייפה מול האספקלריה לקראת החג הקרב. הוא אף יודע שהוא האחרון למניין, וקובל על כך שלא רק בני משפחתו, אלא אפילו אמו ואביו מולידיו, שכחו את בן הזקונים שלהם "בְּבוֹר צִלְמוֹת".

מבעד למסך הקליפה, החוצץ בינו לבין העולם החיצון, הוא שומע כאמור הכול ומבין כי התכונה לחג בעיצומה: בני דודיו האפרוחים מתקשטים לקראת ראש השנה, ואביו מזרז את בניו להכין לו את כל האבורים הדרושים לקראת היציאה לדרך. אב נרגן זה - הדומה ליהודי גלותי מן הנוסח הישן, שעליו ועל דומיו הלעיגו סופרי ההשכלה שוללי הגלות² - משמיע גערות וטרוניות לכל עבר על הערוביה השוררת

בבית משפחתו, ברוכת האפרוחים, בשל עצלנותה של אשתו הוולדנית. אגב אורחא, בקטע קומי המתאים להפליא לצורכי המחזה בגן או בבית הספר, התרנגול, אבי המשפחה, מגלה ברגע האחרון שכתונת החג שלו קרועה, שבמכנסיו אין כפתורים, חזייתת (vest) של חליפת החג שלו נעלמה, ובכל זאת הוא מוצא בתוך ההמולה רגעי פנאי אחדים כדי לאמן עצמו בחיפזון בתקיעה בשופר לקראת היום הגדול. את כל האשם לאי הסדרים הוא מפיל אפוא על זוגתו "העצלה", המטילה ביצים ומגדלת עדת אפרוחים, אך אלתרמן רומז לקוראיו הצעירים, בלי לומר זאת מפורשות, כי גם לגבר, תרתי משמע, יש כנף ורגל באנדרלמוסיה השוררת בכל פינות הבית.

רגעים אחדים לפני היציאה לבית הכנסת, התרנגול-האב מציב את ילדיו בשורה כדי לברכם בברכת "שנה טובה", ובעוד הם עומדים בשורה כדי לזכות בברכה, אם-הבנים מגלה לחרדתה כי האפרוח העשירי למניין איננו. למשמע הצווחה הנוראה והשקט המשתרר בעקבותיה, מתחילים כל בני המשפחה לבקש את הבן האובד ("אֶךְ לִשְׁאֵן, רַק לִשְׁאֵן, / הוא איננו, הוא לא שָׁב, / וַיִּכְכּוּ עֲלֵיו הוֹרָיו / - אין זאת פִּי טָרֵף טָרֵף..."). אלא שאז הם נזכרים לשמחתם בביצה שטרם נבקעה, המונחת לה בשקט בפינה. האב מכה במקורו בקליפה המחשבת להתבקע, וקורא לבנו בקול נרגש: "רָאֵה, אֶבְיָךְ אֶנְכִּי!" האפרוח, שנאלץ לשדות עם כוחות אדירים, גם אם כוחות אלה הם בעיקרם כוחות נפש, יוצא סוף סוף אל אוויר העולם - "וַיִּהְיֶה אֹרֶז"

לכאורה, לפנינו סיפור על-זמני ואוניברסלי על צעיר, בן זקונים, המבקש לצמח נוצה ולהבקיע דרך אל אורו של עולם - להגיע לאינדיבידואליזם ולהכרה, תוך מאבק איתנים עם עצמו ומאבק אדיפלי סוער עם הוריו הטרודים בענייניהם שלהם.

כל הסיפור כולו, עד לשורת הסיום, מתרחש בד' אמות, בין כותלי בית הסוהר הסוגרים על הגיבור, כבמחזה האבסורד האקזיסטנציאליסטי, שבו הגיבור הראשי שרוי, למן המערכה הראשונה ועד לרדת המסך, בין כתליו של חדר אחד ויחיד. ואכן, בראשית שנות השלושים, כעשור ויותר לפני כתיבתה של המעשייה המחורזת לילדים שלפנינו - בעודו שוליית-אמן ב"אסכולת שלונסקי" בעלת הכיוון הכלל-אנושי, שהתרחקה מן הכיוון הלאומי המובהק של ביאליק ובני דורו - כתב אתלרמן יצירות בעלות אופי אוניברסלי בולט, העוסקות במצבו האנושי (condition humaine) של האדם המודרני בכרך המערבי השוקע.

ביצירות מוקדמות אלה, שרובן ראו אור בעיתונות היומית ובכתבי העת, אך לא כונסו בספר, ניתן למצוא גילויים מוקדמים של שלל המוטיבים המופיעים במעשיית האפרוח העשירי, צבועים בגווני אוניברסליים וכלל אנושיים למהדרין. כך, למשל, בשיר המוקדם "יתד",³ מתואר מאבק אדיפלי בין צעיר יחיד ומיוחד, איש

חלומות שאפתן, לבין זקני השבט, הבזים לו ולחלומותיו. בשיר הגנוז 'בעת שופר - לאם',⁴ מוצג איש הכרך המודרני והגיגי 'פֶּעֶדַת אֶפְרוֹחַ מְבֻעָתָה', והשופר בשיר מוקדם זה הוא שופר החג ושופר המלחמה (כביצירת אתלרמן לסוגיה ולתקופותיה, וראו, למשל, תיאורו ב'אל הפילים' מתוך הקובץ **כוכבים בחוץ**). בשיר המוקדם 'ליל קרנבל',⁵ איש הכרך המודרני מציג את עצמו, כמו האפרוח, גיבור האפרוח העשירי, כבן זקונים להורים חדלי אונים שכבר בלו מזוקן - לאמא-אדמה ולאב שבשמים ('בן זקונים אני האיש, / לְתֵבֶל אֲשֶׁר הֻקְנֵה / לְרִקְיָה שֶׁהָיְתָה', וגם הוא - כמו להקת התרנגולים שלפנינו - שרוי באווירה של ערב חג, ובמנחים אוניברסליים: באווירת 'ליל קרנבל'. ובמאמרו המוקדם 'העשירי במניין',⁶ הציג אתלרמן הצעיר בניסוח אוקסימורוני את המוזה המודרנית ביותר, את אמנות הקולנוע, כ"אב השעשועים וילד הטומאה של העיר", כמין יציר כלאיים, היברידי, של אב חסר אחריות ושל בן זקונים בלתי-רצוי - ממזר פרוע, שהצטרף אל אחיותיו הגדולות, תשע המוזות, אשר פרצו בצווחות בהלה למראהו. רבים מהמוטיבים של האפרוח העשירי טמונים אפוא בערוגות שירתו של אתלרמן למן ראשית יצירתו, גם אם הם מופיעים בהן בגווני אירופאיים, מנייריסטיים, המקנים להם חזות

שונה בתכלית מזו שבמעשייה לילדים שלפנינו. במהלך תריסר השנים שחלפו משירו הראשון של אתלרמן שבא בדפוס ('בשטף עיר', 1931) ועד לפרסום **האפרוח העשירי**, חלו כידוע תמורות מרחיקות לכת בתולדות האנושות ובתולדות עם ישראל. בשנות המלחמה והשואה הבין אתלרמן כי האסטיציזם המלוטש של שלונסקי וחבריו, המתגדרים במגדל השן

של האמנות הצרופה, אסטיציזם אשר בא בעבר לידי ביטוי בחזותם החיצונית של שיריו האורבניים, לרבות שירי **כוכבים בחוץ**, כבר אינו מתאים ללזות את אירועי הימים. הוא אף הבין כי הערכים הקוסמופוליטיים של האסכולה, הדוחים הזדהות עם צרת העם, מתנפצים במפגש עם קרקע המציאות. בשעה שבה 'דֶּק הַתֵּג שֶׁבֵּין טֶרֶם-שׁוֹאָה וְעֶרֶב-חֵג', כניסוחו ביצירתו **שמחת עניים** (תש"א), אין המשורר יכול לשבת בנחת וללטש את שיריו עד דק. באותם ימים אפורים כשק החליף אתלרמן, ביודעין ובמתכוון, את מגבעת הפנמה הפרזיאת והטרקלינית של שירתו האסטיציסטית המוקדמת, שנכתבה בשנות השלושים העליונות, בכובע הגרב המאובק של ימי המאבק על עצמאות ישראל. בימים שבהם לא ידע היישוב אל נכון אם יצליח לשרוד אם לאו, העלה המשורר את ערכם של ערכים כאהבת הורים לילדיהם כערכים אוניברסליים שישדרו בעולם ככלות הכול, גם ברעם התותחים וגם לכשיידום קולם. **בהאפרוח העשירי** מתואר גוזל רך ממשפחה יהודית-גלותית דווקא, ולא דמות כללית ומוכללת, של "כל אדם". גוזל יהודי זה נשתכח מלב, ואפילו הוריו

מולידיה המזקינים, שביקשו להשלים את מניין צאצאיהם בכך שעשועים אהוב, שכוחו למרבה החרפה בתוך הביצה. גם אחיו לא הקיפוה בדאגה ובאחוזה, ומכאן דימויו ליוסף, בן יעקב-ישראל, הבן הרצוי והאהב הדחוי, שהושלך ללא עוול בכפו לבור, ולימים הושלך אל בית האסורים, שגם ממנו הצליח להיחלץ, עד שיצאו מוניטין לכישרונותיו בתחומי הרוח והחומר, והוא עלה לגדולה ונתוודע לבני משפחתו שהיו בטוחים כי "טורף טורף". בן הזקונים במעשייה המחורזת של אתלרמן מתלונן כי שכוחו "גִּבּוֹר צִלְמוֹת", הוריו מקוננים וחוששים שכיוסף הנער "אין זאת כִּי טֶרֶף טֶרֶף..." ונוכרת גם הכתונת הקרועה (שכאן היא אמנם כתונתו של האב המרושל). לפנינו אפרוח כישרוני ובעל חזון, מין "צפנת פענח", היודע והמבין את המתרחש מחוץ לכותלי הביצה, והמתייסר בכלאו ממש כמו בעל החלומות ופותר החלומות, שעמד בניסיונות כבדים מנשוא.

בני ישראל (תרתי משמע), אחיו הגדולים של אפרוח הזקונים בהיר העיניים "יוסף", הכלוא בבור צלמוות, שרויים בעיצומן של הכנות קדחתניות ובהלך רוח מרומם של "ערב חג". ביצירת אתלרמן, מושג כגון "ערב חג" (ולחלופין "ליל קרנבל" בשיר "האירופאי" המוקדם) הוא תכופות שם-נרדף ל"משתה ערב דָּבָר", שבו דק התג בין אסון לששון ובין חיל לבין גיל. אין לשכוח כי חיזיון שבמרכזו עדת תרנגולים, המכינה עצמה לקראת חג ראש השנה, יכול בעצם להתפרש כחיזיון מקאברי של צעידה כאיש אחד לקראת המוות - של הכנות אחרונות לקראת "הכפרות", קרי: לקראת השחיטה. לפנינו יצירה אקטואלית, שיש בה צד קומי אך גם צד טרגי ומקאברי, ושסופה הטוב אינו אלא משאלה הזויה ("wishful thinking") של משורר צעיר, המבקש להרגיע את הקורא הצעיר ואת עצמו, בעיצומה של המלחמה והשואה, שהכול ייגמר בטוב: שהעולם עתיד לצאת עד מהרה מתוך ההפכה אל האור ואל הדרור. ובמחשבה שנייה: שירת אתלרמן במיטבה היא שירה דואלית, האומרת דבר והיפוכו. אפשר ש"הסוף הטוב" הוא סוף חסר תקווה: ילד יראה אך ורק את צדו הבהיר והשמח, שאינו בלתי אפשרי בעליל, ואילו הקורא הבוגר ייתפס להרהורי עצב, בהבינו אל נכון, שגם אם ייוותר הגוזל בתוך הביצה כנפל וגם אם יצא ממנה אל אוויר העולם, אפשר שגורלו נגזר, ולא דווקא לחסר.⁷

במעשייה המחורזת **האפרוח העשירי**, שיצאה לאור כאמור ב-1943, כשלוש שנים לאחר שיריו הראשונים של המחזור "שיר עשרה אחים" וכשנתיים לאחר **שמחת עניים**, האפרוח האומלל

מקונן על שאביו-מולידו עזב את בן זקוניו, העשירי למניין, "בבור צלמות", וכי הוא לעולם לא יזכה לצאת אל האור (הוא מכריז בבהלה ובעצב: "כאן אחיה וְכאן אמות", וברקע מהדהדת ההכרזה האופטימית והמאזוּרית "פה נְתִיה ופה נִצֹר" מן השיר החיבת-ציוני הנודע 'פה בארץ חמדת אבות').⁸ העולם גדול כל כך, כל האפרוחים, בני כל המינים, מהלכים בו חופשיים, ורק הוא נמק בבית כלאו. אחיו וקרוביו מצויים בהכנות של ערב חג (כביצירתו **שמחת עניים**, המתרחשת "בְּלִיל הַתְּקֵדֶשׁ מוֹעֵד" ורקעה היא המציאות הלאומית והבינלאומית של שנות מלחמת העולם השנייה, הן שנות המאבק על עצמאות ישראל). האפרוח הכלוא מתחנן על נפשו במילים "הי, אֵתֶם הוֹשְׁעוּ נָא / אֵת בְּנֵכֶם הוֹצִיאוּ נָא" ו"חִישׁ עֲזְרוּ נָא לִי לְצֵאת", המזכירות את מילות "אנא ה' הושיעה נא" מתפילת הלל שלפני סדר הושענות ואת מילות "פתח לנו שער" מתפילת נעילה של יום הכיפורים, הוא יום הדין. הישועה מתמהמהת לבוא, וכשהיא באה, היא באה ביום גורלי מאין כמוהו. כאמור, חג ראש השנה, שבו זוכה האפרוח לצאת מן הביצה, הוא חג וחגא לדידה של עדת התרגולים, ובו רבים מבניה יובלו אל השחיטה. תחנוניו של האפרוח העשירי לצאת אל אוויר העולם ואל אורו עלולים אפוא להסתיים במבוי סתום: בין שתפילתו תיענה ובין שלא, אפשר שדינו נחרץ. אבל ברקע הדברים קיימת גם האפשרות האופטימית, שלפיה ייחלץ האפרוח מבור צלמוות, יצא אל אוויר העולם, ויתוודע אל אחיו, כיוסף בשעתו. התגלות האב לבנו ("רֵאָה, אָבִיךָ אֲנִכִּי"), המזכירה בניסוחה מעמדים פורמטיביים חשובים, כגון ברכת יצחק ליעקב ("רֵאָה רִיחַ בְּנִי כְרִיחַ הַשֶּׁדֶה"; בראשית כו, כו) או התגלות אלוהים ליצחק ("אנכי אלהי אברהם אביך"; בראשית כו כד) או התגלותו למשה ("הלא אנכי ה'", שמות ד, יא), מקנה לאב מעמד פטריארכי או אלוהי. מעמדו האלוהי אף הולך ומתחזק כמובן למשמע המילים "וַיְהִי אֹרֹן", החותמות את הסיפור. הסיפור מסתיים אמנם ב"אקורד" חזק ואופטימי, המחזירנו לסיפור בראשית, שבו נתגלתה יכולתו של האל, או האב שבשמים, בכל תפארתה. עם זאת, אבי המשפחה שלפנינו, שבעקבות התגלותו האנטי הִרְאוּת לבנו מתחילה "בראשית חדשה", הוא מין "אל" עלוב ונלעג, שכמעט ושכח את בנו בקרן חשכה, שלבושו קרוע ובמכנסיו אין כפתורים. נרמזת כאן הטחה כלפי שמים שמתוך חרון אין אונים וחירוק שיניים, על שכל "העם הנבחר", על נשותיו וטפו, שרוי בביצת הגלות או סגור ומסוגר בביצתו שבארץ, ואין מי שיחשוף זרוע נטויה ויחוש להצילו.

כשנה לפני פרסום **האפרוח העשירי**, פרסם אלתרמן את "טוריו" על יהודי אירופה, ובמיוחד על הילדים שלא חטאו ולא זכו לרחמי שמים. שירו 'מכל העמים' פותח במילים המצמררות: "בְּבִכּוֹת יְלָדֵינוּ בְּצֵל גִּרְדָּמִים / אֵת חֶמֶת הָעוֹלָם לֹא שִׁמְעָנוּ. / כִּי אֵתֶה בְּחֶרְתָּנוּ מִכָּל הָעַמִּים, / אֶהְבֵּת אוֹתָנוּ וְרָצִיתָ בָּנוּ [...]"

נתן אלתרמן

וּבְעֵד יְלָדֵינוּ אֵלֵי גִרְדָּמִים, / יְלָדִים יְהוּדִים, יְלָדִים חֲכָמִים / הֵם יוֹדְעִים כִּי דָמָם לֹא נִחְשֵׁב בְּדָמִים - / הֵם קוֹרְאִים רַק לָאֵם: אֵל תִּבְטְיוּ! כֵּן כָּתַב אֶת שִׁירוֹ 'מִכְתָּב שֶׁל מִנְחָם מִנְדֵּל', הַפּוֹתֵחַ בְּמִילִים "שִׁינָה שֶׁיִּנְדֹּל שְׁלִי, זוּגָתִי הִיפָּה", וּבִמְנוֹת אֶת יְהוּדֵי הַגְּלוּת שֶׁהִלְכוּ אֶל מוֹתָם, הוּא אֵינוֹ שׁוֹכֵחַ לִמְנוֹת אֶת הַיְלָדִים שֶׁנִּמְחָחוּ מִתַּחַת לַשָּׁמַיִם עַל לֹא עוֹלָם בִּכְפָם וַיִּשְׁאֲרוּ יְלָדִים לִנְצַח. יְלָדִים אֵלֶּה מִתְּגַלְגָּלִים כֹּאֵן בְּדִמְיוֹתֵיהֶם שֶׁל מוֹטֵל בֶּן פִּיִּסִי הַחֹן וְטוֹפֵלָה טוֹטוֹרִיטוֹ - גִּיבּוּרֵי שְׁלוֹם עֲלֵיכֶם - סִמֵּל לִילְדֵי הַגּוֹלָה שְׁבוּמָן הִיכְתַּב **הָאִפְרוּחַ הָעֵשִׂירִי** חִיכּוֹ לִשְׁוֹא לְגֹאֲלָהּ. בְּשִׁיר 'עַל הַיֶּלֶד אֲבֵרִם', אֶלְתֶּרמָן מְנַסֵּה לְעוֹדֵד אֶת עֲצֻמוֹ וְאֶת קוֹרְאֵיו, בְּדִבְרֵי אֲדוֹנֵי אֶל אֲבֵרִם לֵאמֹר: "אֵל תִּירָא, / אֵל תִּירָא אֲבֵרִם, / כִּי גָדוֹל וְעָצוּם אֲשִׁמְךָ. / לֶךְ לֶךְ, דֶּרֶךְ לֵיל מֶאֱכָלֶת וְדָם / אֵל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֶרְאֶךָ [...] וַיִּחַרֵּד אֲבֵרֶהָ וַיִּפֹּל עַל פָּנָיו / וַיֵּצֵא מִנִּי בֵּית וְשַׁעַר / כִּי הִצּוּ שָׁרְעָם עַל אֲבֵרֶם הָאֵב / רוּעִם עַל אֲבֵרֶם הַנֶּעֱרָר". כֵּן "הַטּוֹרִים" הִלְלוּ הַתְּפִרָּסְמוֹ עִם הַיּוֹדֵעַ מִמֶּדִּי הַזּוֹעֵה בְּאִירוּפָה, שֶׁלֹּא פִסְחָה גַם עַל אוֹתָם מְקוֹמוֹת שְׁבָהֶם חֵי נָתָן אֶלְתֶּרמָן עִם בְּנֵי מִשְׁפַּחְתּוֹ בִּילְדוֹתָם וּבְנַעֲזוּרֵי, וּשְׁבָהֶם נוֹתָרוּ אַחֲדִים מִחִבְרֵי הַטּוֹבִים בְּחוֹסֵר אוֹנִים וּבְחוֹסֵר

ישע. ואגב, המילים "אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו ורצית בנו" מופיעות במחזור התפילה לראש השנה יותר מפעם אחת. כשלוש שנים לפני פרסום **האפרוח העשירי**, פרסם אלתרמן את שיריו הראשונים של המחזור "שיר עשרה אחים", שעדיין נקרא "שיר ארבעה אחים", ושירים ראשונים אלה כמו ממשיכים את אוצר סמלי הקבע של שירי **כוכבים בחוץ**: הבקתה, הפונדקית, היין, הבאר, הדרכים ועוד. אל המבנה העשירוני פנה מקץ שנה לערך במחזור **שירי מכות מצרים** שנכתב על רקע זוועות המלחמה, ולאחר מכן במחזור השלם על עשרת האחים, שראה אור בקובץ **עיר היונה**. גם **האפרוח העשירי** הוא שיר על עשרה אחים, כמו בשיר המקאברי ביידיש 'צען גוטע ברידער זיינען מיר געווען' ('עשרה אחים טובים היינו').⁹ בשיר עממי זה הולך ומתמעט מספר האחים בטור אריתמטי יורד (10, 9, 8, 7,), עד שלא נותר מהם איש. העליצות שבפזמון החזור היא אפוא עליצות מקאברית של "מחול שחת" או של "חופה שחורה".¹⁰ שיר הילדים של ביאליק 'מקהלת נוגנים' ('יוֹסֵי בֶּכְנוֹר, פִּסִּי בְּתִף') משתמש בחומריו של הפזמון החזור של שיר העם היידי 'עשרה אחים טובים היינו', המספר על שמער'ל המנגן בכינור ועל יעק'ל המנגן בבס, המנגנים ניגון באמצע הרחוב. ואכן ביאליק, בכותבו שיר זה למען הילדים, התעלם כביכול מכך שבמקור היידי מדובר ב"כליזמרים" המלווים בנגינתם danse macabre, או חתונות מתים (ועם זאת, בשיר החתונה 'מקהלת נוגנים' הזכיר ביאליק את ה"כליזמרים", את הנשים והטף, ורק את החתן הכלה לא הזכיר).¹¹ אלתרמן עשה אף הוא שימוש מחוכם במקור המקאברי ביידיש, שעליו בנה ביאליק את שירו 'מקהלת נוגנים', בשלבו את מוטיב עשרת האחים ביצירתו לילדים **האפרוח העשירי**. ואכן, בעיצומה של המבוכה, בעוד הוריו של האפרוח מחפשים אותו בכל הבית ומגלים אותו בתוך הביצה המתשבת להיבקע, נזכרות "לפתע" המילים "קול ששון וקול שמחה", הלוקחות מטקסי חתונה יהודיים, ולא מתיאורי לידה או ברית מילה. גם ביצירתו המאוחרת **חגיגת קיץ** שילב אלתרמן במרומו מוטיבים מהפזמון של שיר העם המקאברי 'עשרה אחים טובים היינו', וגם בה ניכרת אווירה דואלית של חג ושל חגא: מצד אחד **חגיגת קיץ** היא חגיגת אסיף דיוניסית, ססגונית וצוהלת, ומן הצד השני, אין היא אלא danse macabre, המחול עיוועים ובלהות מבעית, המשקף את סיוטיו של אלתרמן המזדקן בעת היכתב היצירה: "שֶׁלֶשָׁה כְּלִי-זֶמֶר נִגְנוּ בְּעִיר, / עַל

כְּנֹר, עַל חֲלִיל, עַל תֶּף / עֶבֶר עַל פְּנֵיהֶם אִישׁ צֶעִיר, / אֶמְרוּ לוֹ: מַלִּים לִגְנוֹן הָאֵל כְּתָב." המחבר כותב ומוחק, מתקן ומלטש, מוסיף וגורע, ובראותו כי בא הערב, תרתי משמע, הוא מעלה אור בחדרו וממשיך במלאכה עד שהמיתר פוקע. חגיגת קיץ מתארת, בין השאר, את קוצר חיי אנוש, ועל כן היא משולבים בה מוטיבים ממחול השחת היידי 'עשרה אחים טובים היינו' ומגלגולו העברי בשיר הילדים של ביאליק 'מקהלת נוגנים' ('יוסי בכנור, פסי פתף'). חבורת ה"כליזמרים" בחגיגת קיץ מבשרת את בוא "המועד", ומובילה את האדם לקול הנגינה אלי קבר ורקב. הוראת החגיגה של המילה "מועד" והוראת הטרגית - המציינת את יום לכתו של אדם ל"בית מועד לכל חי" - מוצמדות כאן במין עליצות מקאברית.

אין זאת כי בהאפרוח העשירי לפנינו תערובת של עליצות ושל מקאבריות, של תפילה ושל תוכחה: כאשר התקדרה חופה שחורה על ראש יהדות אירופה, ובארץ נשתררה אווירה דואלית של חג ושל חגא, הביע אלתרמן הצעיר בסמוי את תקוותו שהאפרוח הכלוא בבור צלמוות אכן יצא מכלאו ויצטרף אל אחיו ובני דודיו, שוחרי החירות והעצמאות. בצד התפילה והתקווה, הוא הביע גם ביקורת נוקבת על הונחתו של אפרוח זה בידי הוריו, ורומז שבהלתו בעת שהוא מתחנך שיושעוהו אינה בהלת שווא. אביו של אפרוח זה אינו הנשר המרחף על גוזליו באהבה ובדאגה, ואמו אינה השכינה המסוככת על אפרוחיה ברחמים. לפנינו הורים דלים וטרודים באלף ואחת דאגות, עד שהדאגה לפרי בטנם נשכחת מהם. רק ההיפקדות לקראת היציאה מן הבית (כמפקד של טרם קרב) מזכירה להם "לפתע פתאום" את הבן האובד. אחיו ובני דודו של האפרוח גם הם מתעלמים ממנו, ואינם עושים דבר להצלתו (האם רומז כאן אלתרמן ליחסו של היישוב ליהדות אירופה בשנות המלחמה?). בריאת האור, כבפרשת בראשית, אף לה כפל פנים: אפשר שאפרוחנו יוצא אל אוויר העולם ואל אורו וכל עתידו לפניו, וייתכן שמזומן לו אותו אור הזורע לצדיק בבוא חליפתו, שהרי אין לשכוח כי הצירוף "ויהי אור" המסמן את ראשית הבריאה חותם את עלילת האפרוח העשירי ופותח סיפור חדש, שעתיד להתרחש "לאחר רדת המסך" ואחריתו מי ישרונו. האור ביצירת אלתרמן מוצג לא אחת באור אירוני, ודווקא החשכה היא המייצגת בה, על-דרך הפרדוקס, את האמת והתבונה. במילים אחרות: דווקא בחשכה, במחוזות שעל סף התודעה, מתגלות אותן אמתות שאין הפיכה והפיקה יכולים להגיע אליהן.¹² אצל אלתרמן, ששירתו נענית לשיטת ה"קורספונדנציות" של

בודלר, הביצה הזעירה עשויה להיות מין מיקרוקוסמוס המשקף את העולם כולו, ואכן, באחד מאיוריה של מהדורה הראשונה, מהדורת תש"ג, מכילים קווי המתאר האליפטיים של הביצה את כל "הנפשות הפועלות" כבמיקרוקוסמוס.¹³ ואף זאת: ביצירת אלתרמן, לסוגיה ולתקופותיה, ההתחלה והסוף כרוכים יחדיו כבמעגל שאין לו התחלה וסוף, וגם כאן, הימים שבין כסה לעשור, שבהם נחרץ דינו של אדם לשבט או לחסד, הם ימים נוראים, תרתי משמע, ללהקת התרנגולים. האפרוח, שזה אך בקע מביצתו, והנאלץ להיאבק מאבק איתנים כדי להצטרף אל העדה, עושה כן מבלי שידע מה צפוי לו לכשיצטרף אל אחיו ואל עדת התרנגולים.

מסכת שבה דנים חכמים במלאכות הנעשות לשם קיום ומחיה, ומותר לעשותן בימי חג ומועד. טחינת קמח, דרך משל, אסורה ביום טוב, אבל שחיטת בהמה ועוף מותרת. מסכת ביצה פותחת במילים: "ביצה שנולדה ביום טוב, בית שמאי אומרים: תיאכל; ובית הלל אומרים: לא תיאכל". בהמשך נחלקים בית שמאי ובית הלל בשאלה כיצד תכוסה פסולתה של שחיטה שנערכה ביום טוב, אך אינם חולקים כמובן על היתר השחיטה בחג, המתבסס כידוע על היתר מדאורייתא: "וביום הראשון מקרא-קדש יהיה לכם, כל מלאכה לא-יעשה בהם אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם" (שמות יב, טז). משמע, גם בחג ומועד מותרת שחיטת עוף ובהמה, ואף מותרת לדעת אחדים אכילת ביצה שנולדה ביום טוב. אפרוחנו שנולד ביום טוב, בראש השנה, על רקע תקיעת השופר מותר לשחיטה (השופר מעלה את זכר האיל שנאחו בסבך בקרניו מפרשת העקדה). נרמז כאן ביותר מרמז דק, כי אפשר שרק רחמי שמים או יד המקרה בכוחם להציל בעשרת ימי תשובה את האפרוח העשירי, שהוכשר לשחיטה ולמאכל, מיד המאכלת.

הערות

1. אריה נבון צייר בשער הספר תרנגול עם טלית ודורבנות (הדורבן הוא כידוע התקן בעל גלגל משונן הנקשר לרגל הרוכב כדי לדקור בו בצלעות הסוס לזרוזו לדחייה), ואכן התרנגול "בעל התקיעה", הממהר לבית הכנסת, מבקש שיכינו לו את הטלית ואת הדורבנות. אלתרמן האגרונום והמהנדס החקלאי ידע בוודאי כי "דורבן" הוא גם ציפורן גדולה כעין שיפוד שברגל התרנגול.
2. את היהדות הגלותית, שסופרי ההשכלה שיקפו מתוך ביקורת מלקה ומצליפה, מתאר כאן אלתרמן בשחוק ובדמיון: הגבר האב, בעל בעמיו, והאם הנוולנית והצווחנית, הוא מאותם יהודים "מחזיקי נשונות", שתיאר יל"ג בשיריו ובסיפוריו. את הפואמה

הנודעת שלו 'קוצו של יוד' פתח יל"ג בתיאור האשה העבריה, השבויה בשבי בעלה ומוסכמות החברה, במילים המרמזות לתיאורו של הנפל שלא ראה אור יום ("בחשך באת ובחשך תלכי"; על יסוד תיאורו של הנפל "כי בחשך בא ובהבל ילך", קהלת ו, ד), וכאן, האפרוח הגלמוד מתייגע "להבל" וחושש פן ייוותר "נפל". הפואמה 'אשקא דריספק' פותחת בהכנות קדחתניות לחג ובצווחה של שרה, האשה היהודיה ההמונית, שגילתה, רגע לפני כניסת החג, גריגר שעורה במרק. כאן, נקטעות ההכנות לחג בצווחה מקפיאת הדם של האם, המגלה רגע לפני היציאה לבית הכנסת כי בנה העשירי נעלם ואיננו.

3. כתובים, ה, ה' בסיון תרצ"א, (21.5.1931).
4. כתובים, ה, כ"ב באב תרצ"א, (6.8.1931).
5. כתובים, ו, כ"ח באדר א תרצ"ב - ט באדר ב תרצ"ב (3-16.3.1932).
6. כתובים, ו, י"ב באדר א תרצ"ב, (17.2.1932).
7. על דרך האנלוגיה הרחוקה והבלתי מחייבת, אוכיז כי למראה הילד היוצא מתוך מחנה הריכוז ומתוך ההפכה של ימי המלחמה, בסרטו של פניני "החיים יפים", נחלק ציבור הצופים לשני מחנות. חלק מהקהל צוחק בהקלה ורואה בהופעת הילד "סוף טוב", ואילו חלק מהקהל מזיל דמעה ומוזהה את הטררגיות שבמעמד, שבו אביו של הילד אינו בין החיים וזהותו של בנו יהושע (שמו נושא משמעים אחדים, שכל אחד פותח פתח לדיון רעיוני נרחב) מעורפלת ונתונה לפירושים שונים, אפילו סותרים.
8. אפשר שאלתרמן מנגיד כאן את גורלה של המשפחה הגלותית חסרת האונים עם בני היישוב הארץ-ישראלי, ששרו בתקווה ובאמונה: "פה בארץ חמדת אבות / תתגשמה כל התקוות / פה נחיה ופה ניצור / תי ותר, תי דרור". ואולם, גם היישוב באותה עת היה סגור ומסוגר בקליפתו, וחיכה לבאות מתוך חוסר אונים ומתוך תחושה שגורלו נגזר.
9. ראו באסופת הפולקלור של גינצבורג ומארק, יודישע פאלקסלידער אין רוסלאנד, ס"ט פטרסבורג 1901, סימן 130.
10. על המושג "חופה שחורה" הרחבתי בספרי להתחיל מאלף: שירת רטוש - מקורות ומקורותיה, תל-אביב 1993, עמ' 119-120.
11. יש כאן דיאלוגים רבים עם קובץ שירי הילדים של ביאליק, שתקצר היריעה מלפרטם, למן שיר הילדים 'קן ציפור', הפותח את הקובץ שירים ופזמונות לילדים, וממליץ לקוראיו - בניגוד לגישתו של האפרוח, גיבור המעשייה שלפנינו - שלא להחיש את הקן ("הס פן תעיר", על משקל "אל תעירו ואל תעוררו"), ועד לשירים המאוחרים 'הנער ביער' ("אף לשון, רק לשון, / הוא איננו, הוא לא שוב, / יבכו עליו הוריו") ו"המכונת" ("קורא בקול פולח [...] תרו... עה ושקרים").
12. ראו מאמרי "בסוד המרכאות הכפולות: יחסו הדו-ערכי של אלתרמן לשירי ארץ-ישראל", בתוך: ממרכזים למרכז: ספר נורית גוברין, בעריכת אבנר הולצמן, תל-אביב תשס"ה, עמ' 338-361.
13. בהקשר אחר רמז אלתרמן, כי הטיפה והריסס יכולים להעיד על השלם, וראו: "זה כבד העולם באגל טל", (בשיר 'תמצית הערב' מתוך כוכבים בחוץ), וכן: "קמו תולדות החר ברכסי האבן" (שיר ה' מן המחזור "ליל תמורה" מתוך עיר היונה).